

DAŽI AGRĀK AKTUĀLI AKADĒMISKĀS DZĪVES ASPEKTI: *VENIA LEGENDI* UN PRIVĀTDOCENTA STATUSS PASAULĒ UN RĪGAS POLITEHNIKUMĀ (1862–1896)

MĀRIS BALTIŅŠ*

Valsts valodas centrs
Latvijas Universitāte

Kopsavilkums. Pētījumā aplūkots privātdocenta statuss, kas pasaulē tika ieviests 18. gadsimtā un, sākot no 19. gadsimta otrās puses līdz Otrā pasaules kara beigām, pastāvēja arī Latvijā. Privātdocenta statuss salīdzināts ar citu pasaules valstu, galvenokārt vācu tipa universitātēm. Jēdzienu «*venia legendi*» un «privātdocents» skaidrojumi ar piemēriem no Rīgas Politehnikuma (RP) mācībspēku darbības atspoguļo šos jēdzienus no dažādiem aspektiem, lai 21. gadsimtā būtu saprotams to lietojums iepriekšējos gadsimtos. Autors pētījumam izmantojis arhīvu dokumentus un bibliotēku krājumus, balstoties ne tikai Latvijas, bet arī Krievijas, Vācijas un citu valstu zinātnieku atziņās.

Atslēgas vārdi: *venia legendi*, privātdocenta statuss, habilitācija, Rīgas Politehnikums.

Ievads

Apcerot augstākās izglītības institūciju vēsturi, pētnieku uzmanību visbiežāk saistījusi to institucionālā attīstība, tostarp jaunu fakultāšu, katedru, studiju virzienu izveide un studentu skaita pieaugums vai izcilāko mācībspēku (galvenokārt – profesoru) zinātniskie sasniegumi, iedibinātās skolas un akadēmiskās karjeras. Krietni retāk pētīts augstskolu darbības tiesiskais ietvars, akadēmisko tradīciju veidošanās vai dažādas mācībspēku grupas. Tādēļ ir virkne jautājumu, kuru izpratne joprojām ir virspusēja vai pat pārprasta, jo pat plašos

* Korespondējošais autors.

E-pasts: maris.baltins@vvc.gov.lv

© 2021 Māris Baltiņš. Izdevējs RTU Izdevniecība.

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar *Creative Commons* licenci CC BY 4.0.

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

vēsturiskos apcerējumos tiem nav veltīta īpaša vērība. Turklāt 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta pirmajā pusē tapušajos pārskatos, kas nereti mūsdienu pētniekam ir galvenais uzzīņu avots, šie jēdzieni bieži nav tikuši skaidroti, uzskatot, ka tie ir vispārzināmi katram, kas saskāries ar akadēmisko vidi [1, 2]. Pie tādiem jautājumiem pieder arī privātdocentūras institūts augstskolās un ar tā iegūšanu saistītie termini.

Habilitācija ir precīzi reglamentēts process, kura rezultātā persona, iesniedzot vērtēšanai īpaši sarakstītu darbu vai darbu kopumu un izpildot citas noteiktās prasības (kārtojot īpašus eksāmenus, piedaloties kolokvijā ar vadošajiem nozares profesoriem, noturot fakultātes lēmēj institūcijas priekšā parauga lekcijas), iegūst tiesības lasīt lekcijas augstskolā (*venia legendi*) un privātdocenta statusu.

Habilitācijas darbs (*pro venia legendi* darbs) ir fakultātes lēmēj institūcijai izvērtēšanai iesniegts zinātniskais darbs docēšanas tiesību iegūšanai. Vācu valodā: *Habilitationsschrift* (arī *Habilitationdissertation*); krievu valodā: *диссертация pro venia legendi*. Ja par priekšnosacījumu privātdocenta statusa iegūšanai tika prasīta doktora grāda esamība, tad habilitācijas darbs bija pēc doktora disertācijas aizstāvēšanas patstāvīgi (bez vadītāja) izstrādāts pētījums. Šo darbu nodeva vērtēšanai oficiāli noteiktiem recenzentiem, pēc kuru atzinuma saņemšanas to varēja akceptēt (pieņemt par prasībām atbilstošu) attiecīgās fakultātes padome, kā tas 20. gadsimta pirmajā pusē notika Latvijas universitātē (LU), vai likt aizstāvēt publiskā diskusijā fakultātes lēmēj institūcijas sēdē, kā tas bija ierasts cariskās Krievijas universitātēs.

Iestāju lekcija (arī iestājlekcija; vācu valodā: *Antrittsvorlesung*; krievu valodā: *вступительная (инаугурационная) лекция*) ir publisks (ikvienam apmeklētājam brīvi pieejams) priekšlasījums, ar kuru jaunievēlētais mācībspēks (persona, kas ieguvusi privātdocenta tiesības vai pārnākusi no citas augstskolas un ievēlēta profesora vai docenta amatā) iepazīstina ar sevi akadēmisko sabiedrību. Šādas lekcijas tika noturētas svinīgos apstākļos, parasti svētdienā vai citā no lekcijām brīvā laikā, lai to varētu apmeklēt citu fakultāšu mācībspēki un studenti, kā arī interesenti. To norises laiku un tematu parasti izsludināja laikrakstos. Tā bija viena no retajām reizēm, kad mācībspēkam bija iespēja publiski pēc brīvas izvēles paust savas domas, tādēļ tajā parasti tika skarti konceptuāli attiecīgās zinātnes nozares vai apakšnozares jautājumi. Jaunievēlētajiem privātdocentiem šo lekciju varēja uzskatīt par svinīgu habilitācijas procesa noslēgumu.

Parauga lekcija (vācu valodā: *Probevorlesung*; krievu valodā: *пробная лекция*) ir privātdocenta statusa pretendenta akadēmisks priekšlasījums fakultātes lēmēj institūcijas sēdē, kurā tiek pārbaudītas viņa pedagoģiskās spējas. Parauga lekcija parasti ilga 45–60 minūtes, un

to nedrīkstēja nolasīt, bet bija jārunā brīvi. Mēdza prasīt divas parauga lekcijas, no kurām vienas tematu noteica fakultāte (dekāns vai tas profesors, pie kura katedras topošais privātdocents tika piesaistīts), bet otru – pats pretendents. Lekcijas bija jānolasa divās secīgās fakultātes lēmēj institūcijas sēdēs, un pēc otrās tika pieņemts fakultātes lēmums par privātdocentūras piešķiršanu. Ja pirmo lekciju atzina par sekmīgu, tad otru (parasti pēc pretendenta izvēles) varēja neprasīt.

Maģistrands (pretstatā mūsdienu Latvijas maģistrantūras studentam, resp. maģistrantam) bija Krievijas impērijā lietots apzīmējums maģistra grāda pretendentiem universitāšu tiesību zinātņu, fizikas un matemātikas un vēstures un filoloģijas fakultātēs, kuri bija nokārtojuši smagus un visai laikietilpīgus maģistra eksāmenus, taču vēl nebija aizstāvējuši disertāciju.

Venia legendi – tiesības lasīt lekcijas augstskolā.

Kaut gan raksta autors reiz jau centies šos jautājumus apcerēt [3], vairāku iemeslu dēļ nākas pie tā atgriezties, jo:

- šie jēdzieni cieši saistīti ar akadēmisko tradīciju veidošanos tajā Eiropas kultūrtelpā, ko ietekmējusi Vācijas universitātēs iedibinājusies kārtība un kas būtiski ietekmējusi arī augstākās izglītības institucionālo ietvaru Latvijā;
- turpinās pārprasta šo jēdzienu izpratne konkrētu zinātnieku biogrāfijās vai uzziņas materiālos enciklopēdiskos izdevumos (piemēram, identificējot docentus un privātdocentus vai habilitācijas darbu un doktora disertāciju u. c.);
- starpkaru perioda normatīvajos aktos, kas skar augstskolu darbību (piemēram, LU Satversmes 67.–70. pantā), šie jēdzieni kā pašsaprotami nav skaidroti, vienīgi precizēta privātdocentu ievēlēšanas un apmaksas kārtība;
- termina «habilitācija» atšķirīga izpratne Latvijā 20. gadsimta 90. gados, ar to saprotot augstākās pakāpes zinātnisko grādu (*Doctor habilitatus*) un pēc otrās disertācijas (habilitācijas darba) aizstāvēšanas piešķirot habilitēta doktora grādu.

Jāatzīst, ka arī citās valstīs šī problēma ilgstoši palikusi ārpus augstskolu vēstures pētnieku redzesloka, un tikai pēdējo desmit gadu laikā parādījušies plašāki raksti par privātdocentūras institūta izveidi Krievijas impērijā un tā evolūciju [4].

Privātdocentūras institūta definīcija un tās attīstība pasaulē

Dažādos augstskolu organizācijas modeļos pasaulē privātdocenta nosaukums pazīstams gandrīz vienīgi vācu tipa universitātēs, kuru iespaids ilgstoši bijis jūtams arī Itālijā, Šveicē, Skandināvijā, Nīderlandē,

Krievijas impērijā un vairākās Centrāleiropas un Austrumeiropas valstīs. Tajās savulaik šāds augstskolas mācībspēka tips bijis reāls un izplatīts, kaut gan mūsdienās lielākoties vairs nepastāv un uzskatāms par vēsturisku reāliju.

Pats jēdziens «*Privatdozent*» (līdz 19. gadsimta beigām lietota arī forma *Privatdocent*) radies vācu valodā (pieļaujамie saīsinājumi PD vai *Priv.-Doz.*). To, ka vācu universitāšu privātdocentam nav tiešu analogu citās zemēs, apliecina arī šāda akadēmiskā statusa apzīmēšanai citās valodās lietotais aizguvums no vācu valodas. Gan angļu, gan franču valodā attiecīgi tiek lietots vārds *private docent* vai *privatdozent* (ļoti reti un šajā nozīmē visai neprecīzi *senior lecturer*) un *privat-docent* vai *privatdozent* (par diezgan aptuvenu atbilstmi franču valodā uzskatot *chargé de cours*). Atbilstoši šāda mācībspēka pienākumiem trimdas izdevumos reizēm privātdocents uzskatīts par nosacītu analogu ASV augstskolu jaunākajam profesoram jeb asistentprofesoram (*assistant professor*) [5]. Līdzīgi spāņu valodā par tiešo atbilstmi uzskata apzīmējumu *profesor asociado*, kaut tiek lietots arī aizguvums *privatdozent*, savukārt Itālijā, kurā šāds statuss savulaik patiesi eksistēja, lietots kalks *libero docente*.

Meklējot skaidrojumu enciklopēdiskās vārdnīcās, jāvēršas pie Rīgas Latviešu biedrības Konversācijas vārdnīcas (1903–1921) [6]: «Privātdocents (lat.), pie augstskolām tāds mācīts spēks, kam tiesība lasīt priekšlasījumus (lekcijas), bet kurš nav ne valsts amatā, ne arī dabū atlīdzību (pirmais pakāpiens uz akadēmisku darbību)». Līdzīgi tas skaidrots Brokhauza vārdnīcas 1908. gada izdevumā [7], kurā teikts, ka tas «ir mācībspēks, kurš likumā noteiktā kārtībā ieguvis tiesības lasīt lekcijas universitātē, bet nav piesaistīts ne pie vienas profesūras». Nedaudz precīzāka ir Meijera vārdnīcas 1928. gada izdevumā atrodamā definīcija [8], kurā privātdocents ir mācībspēks, kurš «pēc habilitācijas ieguvis tiesības lasīt lekcijas (*venia legendi*) noteiktā zinātņu nozarē», bet «nav ievēlēts par mācībspēku un bieži nesaņem atlīdzību». Apvienojot minētajās definīcijās rodamo informāciju, skaidrāka kļūst saliktenī iekļautā komponente «privāts», jo šī persona izpildījusi noteiktas prasības un ieguvusi tiesības docēt augstskolā, bet atrodas ārpus vēlēto mācībspēku skaita un nebauda tām pienākošās privilēģijas (tostarp piedalīties kolektīvās lēmēj institūcijās, pretendēt uz pensiju vai noteiktu pakāpi valsts dienestā). Attiecībās ar valsts pārvaldi un augstskolu tādējādi privātdocents drīzāk stājas kā privāto, nevis publisko tiesību subjekts. To precīzi raksturo arī kādreizējais pilntiesīga profesora titulējums latīņu valodā «*professor publicus ordinarius*» (respektīvi, *ordentlicher (öffentlicher) professor*) iepretim apzīmējumam «privātdocents».

Daudz mazāku skaidrību iespējams gūt no «Latviešu literārās valodas vārdnīcas», kurā tam pievienots raksturojums «neaktuāls» [9]:

«Zinātniskais nosaukums, ko piešķir (parasti augstāko) mācību iestāžu ārštata pasniedzējiem (vairākās buržuāziskās valstīs, buržuāziskajā Latvijā, pirmsrevolūcijas Krievijā); pasniedzējs, kam piešķirts šis zinātniskais nosaukums».

Privātdocentūras jēdziens parādījās Vācijas universitātēs 18. gadsimtā Apgaismības laikmeta ideju gaisotnē, kad bija vērojama neatbilstība starp ierobežoto katedru un profesoru skaitu, no vienas puses, un zinātnes atziņu apjoma pieaugumu, no otras. Tā izveidi sekmēja augstskolas vēlme līdztekus pamatdarbā strādājošiem profesoriem pēc iespējas iesaistīt mācību darbā arī citas atbilstoši kvalificētas personas (ārstus, ģimnāziju skolotājus u. c.), kas dzīvoja universitāšu pilsētās vai to tuvumā. Nav jāaizmirst, ka šim laikam bija raksturīga zinātnisku biedrību izveide un privātzinātnieku darbības uzplaukums. Daudzi šāda statusa pretendenti bija ieguvuši doktora grādu, un jau viduslaiku universitāšu tradīcija noteica, ka šāda grāda ieguvējiem ir zināms pienākums nodot zināšanas citiem studentiem tajā pašā fakultātē (kļūstot par tā dēvēto *doctor legens*) [10]. Ar laiku, kad aizstāvēto doktora grādu kļuva vairāk, tā iegūšanu vien vairs neuzskatīja par pietiekamu apliecinājumu augstai zinātniskai kvalifikācijai, kas automātiski ļautu tūlīt ķerties pie kāda studiju kursa docēšanas, tādēļ tika vērtēta pretendenta atbilstība habilitācijas prasībām. Habilitācijas procesā bija nepieciešams apliecināt prasmī patstāvīgi veikt pētījumus, iesniedzot darbu, kas tapis pēc disertācijas aizstāvēšanas, un pierādīt savas pedagoģiskās spējas (*facultas docendi*), nolasot parauglekcijas. Tādējādi drīzumā abi jēdzieni kļuva cieši saistīti, un habilitācija nozīmēja to pašu, ko privātdocenta statusa, respektīvi, tiesību lasīt lekciju kursu (*venia legendi*) iegūšana [11].

Lai arī sākotnēji šāda kārtība bija viens no ceļiem uz akadēmisku karjeru un formāli nebija nekādu šķēršļu, lai par profesoru ievēlētu personu bez *venia legendi* un privātdocenta statusa, tomēr pakāpeniski šī pakāpe kļuva gandrīz vai par obligātu, lai gan tās ievērošanu līdz pat 19. gadsimta vidum noteica tradīcijas, nevis stingri priekšraksti. Tā vispār uzskatāma par būtisku augstskolu attīstības īpatnību, ka ilgstoši mācībspēku ievēlēšanas kārtību noteica reiz iedibinājusies kārtība, kas kļuva par paražu tiesībām. Kad sāka veidot uz universitātēm attiecinātus normatīvos aktus, tie arī iesākumā detalizētāk pakavējās pie štata profesoru statusa, bet privātdocentūras iegūšanu vispār neskāra (kā 1810. gada jaundibinātās Berlīnes Universitātes (*Universität zu Berlin*) Statūti [11]) vai noteica tikai vispārējos principus. Turklāt sākotnēji universitāšu statūti tikai fiksēja tradicionāli iedibinājušos kārtību, necenšoties to būtiski reglamentēt vai mainīt [12].

Piemēram, Imanuels Kants (*Immanuel Kant*; 1724–1804) pēc disertācijas aizstāvēšanas 1755. gada pavasarī tā paša gada rudenī

iesniedza habilitācijas rakstu «Jauns pirmo metafizisko zināšanu skaidrojums» (*Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*) un kļuva par Kēnigsbergas Universitātes (Albertīnas) (*Albertus-Universität Königsberg; Albertina*) privātdocentu, lasot ļoti daudzveidīgus lekciju kursus [13]. Šajā laikā viņš pat nesaņēma regulāru algu, bet tikai neregulāru samaksu (honorārus) no klausītājiem par konkrētiem lekciju kursiem, tādēļ vienlaikus bija spiests uzņemties arī Karaliskās pils bibliotēkas (*königliche Schlossbibliothek; Silberbibliothek*) palīgbibliotekāra pienākumus. Tikai 1770. gadā, tātad – pēc 15 gadu ilgas darbības privātdocenta statusā, viņš ieguva kāroto Loģikas un metafizikas katedras profesora vietu [14]. Tiesa, ja I. Kants būtu bijis gatavs atstāt dzimto Kēnigsbergu, viņš jau agrāk būtu varējis kļūt par profesoru citā vācu universitātē.

Lai arī principā universitāšu nolikumi pieļāva iespēju, ka varētu notikt konkurence starp vēlēta profesora un privātdocenta lasīto lekciju kursu, tomēr dzīvē parasti tika panākta vienošanās par funkciju sadali, proti, obligātos un prestižākos studiju kursus lasīja profesori, atvēlot privātdocentiem lekcijas par šaurākām tēmām, īpašus kursus citu fakultāšu studentiem vai izvēles priekšmetus. Plašākas iespējas privātdocentiem pavērās tad, ja universitātē bija kāda vakance vai arī lielas noslodzes dēļ profesors nespēja tikt galā ar visiem pamatkursiem. Konkurenci izslēdza arī fakts, ka profesors nereti bija galvenais *venia legendi* darba vērtētājs, tādēļ par privātdocentiem parasti netika pieņemtas personas, kurām ar viņu bija nesaskaņas vai konceptuālas uzskatu atšķirības.

19. gadsimta vidū, kad daudzas Vācijas universitātes ieguva valsts apstiprinātus statūtus un to štata mācībspēki tika uzskatīti par valsts ierēdņiem, privātdocentu statuss no šī viedokļa joprojām palika neskaidrs. Jau 1853. gadā Kēnigsbergas Universitātes Statūtos tika paredzētas ministrijas iespējas vērst sankcijas pret privātdocentiem, vēlāk līdzīgi panti attiecināti arī uz Halles (*Friedrichs-Universität Halle; 1854*) un Greifsvaldes Universitāti (*Universität Greifswald; 1865*) [10]. Tomēr mēģinājumi noteikt vēl lielāku privātdocentu atkarību sastapās ar krasu akadēmiskās vides pretestību, piemēram, 1897. gadā, kad Prūsijas izglītības ministrs centās pamatot tiesības viņus atlaist par valdības ieskatā kaitīgu (no mācību satura viedokļa) rīcību. Protesta vēstulē, ko bija parakstījis 51 prominents Berlīnes Universitātes profesors, norādīts, ka universitātes dzīvi līdztekus likumiem regulē arī korporatīvas tradīcijas, tādēļ privātdocentu darbības pārlieka atkarība no kārtējā ministra uzskatiem būtiski ierobežotu akadēmisko brīvību [15].

Berlīnes Universitātē 19. gadsimta beigās gan Medicīnas, gan Filozofijas fakultātē privātdocenti bija skaitliski vislielākā mācībspēku

grupa (1. tabula), bez kuras nebūtu iespējams pilnvērtīgi nodrošināt mācību darbu [10].

1. tabula

Mācībspēku struktūra Berlīnes Universitātē 1897. gadā

	Teoloģijas fakultāte	Juridiskā fakultāte	Medicīnas fakultāte	Filozofijas fakultāte	Kopā
Kārtējie profesori	9	11	14	51	85
Kārtējie honorārprofesori*	1	3	4	4	12
Ārkārtas profesori	7	3	30	40	80
Privātdocenti	1	10	70	86	167
Kopā	18	27	118	181	344

* Apzīmējums «honorārprofesori» tolaik tika attiecināts uz personām, kuras bija ieguvušas tiesības uz pilnu pensiju, bet turpināja mācību darbu un katedru vadīšanu.

Vācu universitātēs jau 19. gadsimta vidū privātdocentūra kļuva par gandrīz obligātu soli ceļā uz akadēmisko karjeru. Šo vācu universitāšu īpatnību 1919. gadā plaši apcerēja viens no socioloģijas pamatlicējiem Maksis Vēbers (*Max Weber*; 1864–1920). Viņaprāt, tas padarīja šo karjeru par visai nedrošu, jo *venia legendi* gan deva tiesības lasīt lekcijas, bet šāda saistība ar universitāti negarantēja nekādus stabilus ienākumus, tādēļ šo ceļu varēja iet tikai personas, kas bija materiāli nodrošinātas vai spēja pietiekami daudz nopelnīt citos darbos [16]. Nelielā lekciju slodze gan atstāja privātdocentam pietiekami daudz laika pētniecībai, taču padarīja turpmāko akadēmisko karjeru par laimes spēli, jo viņa pārtapšana par štata mācībspēku nebūt nebija garantēta. M. Vēbers mācību procesa un pētniecības organizācijas modeli, kurā dominē daudzi ar universitāti tikai netieši saistīti privātdocenti, nosauca par vācu jeb plutokrātisko, pretstatot to amerikāniskajam jeb birokrātiskajam, kurā nozīmīgu akadēmiskā darba daļu nodrošināja liels skaits pilnā slodzē strādājošu asistentu [16].

Ņemot vērā lielo doktora grādu ieguvušo personu skaitu Vācijas universitāšu beidzēju vidū, tikai šis disertācijas (*Inauguraldissertation*) aizstāvēšana jau 19. gadsimta otrajā pusē bija pārstājusi pildīt augstākas kvalifikācijas apliecinājuma funkciju, bet bija pārvērtusies par zinātnieka vai augstskolas docētāja karjeras sākumpunktu. Tādēļ habilitācijas process kļuva par nākamo obligāto akadēmiskās izaugsmes posmu. Šis moments jāuzsver, lai labāk ievērotu līdzīgu procesu saturiskās atšķirības starp Vācijas un Krievijas universitātēm.

M. Vēbers minētajā darbā prognozēja drīzus pārgrozījumus augstskolās un būtisku štata asistentu lomas pieaugumu zinātniskajā

karjerā, tomēr vēl 21. gadsimta sākumā Vācija bija aptuveni 5000 privātdocentu, kas par savu darbu nesaņēma pastāvīgu algu, bet gan tikai neregulāru atalgojumu [17]. Tas dažiem publicistiem ļāva izvirzīt paradoksālu domu, ka 5000 privātdocenti un 45 018 ārštata lektori (*Lehrbeauftragten*) (atbilstoši 2002. gada oficiālajai statistikai) kopā kļuvi par vislielākajiem Vācijas augstskolu sponsoriem [18].

Par vienu no šāda veida privātdocentu nodarbināšanas ēnas pusēm kļuva tā, ka dažkārt personas šo statusu ieguva nevis zinātnisku interešu, bet gan skanīgā titula dēļ, kas varēja dot zināmas priekšrocības ārsta, jurista, inženiera u. c. darbā. Lai vairītos no situācijas, ka daudzi šo nosaukumu izmanto pašreklāmai, Itālijā 20. gadsimta 30. gados tika noteikta stingrāka privātdocenta statusa iegūšanas kārtība [19].

Līdztekus Vācijas augstskolām, kurās privātdocenta statuss joprojām ir aktuāls, šis nosaukums ierobežotā veidā joprojām tiek lietots arī Šveicē, turklāt ne tikai universitātēs ar vācu, bet arī ar franču mācību valodu. Kad raksta autors Šveices federālā stipendiāta statusā 1993./1994. akadēmisko gadu pavadīja Ženēvas Universitātē (*Université de Genève*), tās Medicīnas fakultātē bija viens privātdocents, kurš reizē ar pamatpienākumiem slimnīcā iesaistījās atsevišķu nodarbību organizēšanā epidemioloģijā un sociālajā medicīnā gan pirmsdiploma studentiem, gan maģistrantiem. Savukārt Austrijā no 2004. gada 1. janvāra privātdocenta nosaukuma piešķiršana atjaunota personām, kas izpildījušas habilitācijas prasības un ieguvušas *venia legendi*, aizstājot līdz tam lietoto visai pārprotamo apzīmējumu *Universitätsdozent*.

Privātdocentūras institūta evolūcija Krievijas impērijas augstskolās

No Krievijas impērijas universitātēm privātdocenti vispirms parādījās 1802. gadā atjaunotajā Tērbatas Universitātē (*Universität Dorpat; Императорский Дерптский университет*), kas tika veidota kā iestāde ar vācu mācību valodu un vistiešāk pārņēma šīs kultūrtelpas augstskolu tradīcijas un organizatorisko modeli. Jau tās 1803. gada nolikumā aprakstītas iespējas piesaistīt ārštata mācībspēkus, kuru statuss pēc būtības atbilda vācu universitāšu privātdocentiem, kaut gan tiešā veidā privātdocenta nosaukums šajā dokumentā nav ietverts [20]. Tikai 1820. gada Tērbatas Universitātes nolikumā nepārprotami minēta privātdocentu esamība, nosakot to darba samaksas «griestus» [21]. Tādēļ arī par godu universitātes atjaunošanas simtgadei izdotajā mācībspēku biogrāfiju apkopojumā paši agrīnākie šāda statusa ieguvēji (pirmais bija filologs Kārlis Ludvigs Strūve (*Karl Ludwig Struve*;

1785–1838), kas darbu sāka 1805. gadā) minēti bez šī titulējuma, un privātdocenta nosaukums pirmoreiz 1811. gadā attiecināts uz ķirurgu Johanu Ludvigu Johmani (*Johann Ludwig Jochmann*; 1787–1814) [21]. Savukārt 1839. gada Tērbatas Universitātes nolikums ļāva iedalīt privātdocentus divās kategorijās, proti, ārštata (respektīvi, īstenos privātdocentos) un štata, kas faktiski būtu saucami par docentiem, kaut gan līdz pat 1863. gadam neviena no šīm mācībspēku kategorijām Krievijas impērijā formāli nepastāvēja [22].

Pavisam privātdocentūru vai pirmajās desmitgadēs tai pielīdzināmu statusu (atbilstoši 1902. gadā izdotajai mācībspēku biogrāfiskajai vārdnīcai) simts gadu laikā līdz 1902. gadam Tērbatas (kopš 1893. gada – Jurjevas) Universitātē ieguva 121 persona (2. tabula 18. lpp.). Pirmie latvieši, kas šādā ceļā ieguva privātdocenta tiesības jau pēc maģistra disertācijas aizstāvēšanas, bija filozofs Jēkabs Osis (arī *Jakob Ohse*, 1860–1919) 1888. gada 17. decembrī un valodnieks un folklorists Jēkabs Lautenbahs (1847–1928) 1896. gada 10. decembrī, kurš līdz tam kopš 1878. gada bija Tērbatas Universitātes latviešu valodas lektors.

Domājams, ka aktīvāku privātdocentu sagatavošanu no pašu audzēkņu vidus līdz 19. gadsimta pēdējai trešdaļai kavēja gan plašā mācībspēku potenciālo kandidātu pieejamība vācu universitātēs, gan daudzu absolventu iespējas veidot strauju akadēmisko karjeru citās Krievijas universitātēs [20]. Daudzskaitlīgāku privātdocentu piesaisti, salīdzinot ar Sanktpēterburgu vai Kazaņu, papildus kavēja arī Tērbatas nelielais iedzīvotāju skaits (citas Krievijas universitātes atradās ekonomiski aktīvās lielpilsētās), jo ģimnāzijas skolotāju, privatpraktizējošu ārstu vai citu brīvās profesijās strādājošu personu, kas varētu pretendēt uz privātdocenta statusu, tajā bija relatīvi maz [20].

Tērbatas Universitātes darbību reglamentēja īpaša Satversme, savukārt uz pārējām Krievijas universitātēm sākotnēji tika attiecināts 1804. gada Universitāšu nolikums (*Университетский Устав*). Jau 19. gadsimta 20. gadu beigās tika konstatēta tā neatbilstība augošo augstskolu vajadzībām, tāpēc rūpīgi tika iepazīta Rietumeiropas pieredze. Jaunā nolikuma sagatavošanas komisija par labāko tautas izglītības sistēmas paraugu uzlūkoja Prūsijas modeli, īpaši izceļot turienes universitātēs pastāvošo privātdocentu institūtu, kas straujās zinātņu nozaru diferencēšanās laikā ļāva piesaistīt papildu mācībspēkus [23]. Šāda modeļa ieviešana būtiski ļautu palielināt jaunāko mācībspēku skaitu, jo pēc 1804. gada nolikuma Krievijas universitāšu trijās pamatfakultātēs uz 28 štata profesoriem bija paredzēti tikai 12 adjunti (profesoru palīgi) un četri maģistri [23].

2. tabula

Privātdocenti un tiem pielīdzināmi ārštata mācībspēki Terbatas Universitātē (1802–1902)

Periods	1802–1820	1821–1840	1841–1860	1861–1880	1881–1902	Kopā
Teoloģijas fakultāte	-	1 (šai gadījumā persona nav nosaukta par privātdocentu)	2	2	7	13
Fizikas un matemātikas fakultāte	3 (šajos gadījumos nekāds titulējums nav lietots)	8 (no tām trīs personām nekāds titulējums nav lietots)	2	10 (no tām divām personām nekāds titulējums nav lietots)	8	31
Juridiskā fakultāte	1	4 (no tām viena persona uzreiz ieskaitīta par štata mācībspēku)	3 (no tām divām personas uzreiz ieskaitītas par štata mācībspēkiem)	2 (no tām viena persona uzreiz ieskaitīta par štata mācībspēku)	4 (visi četri uzreiz kļuvuši par štata mācībspēkiem)	14
Medicīnas fakultāte	2	-	11 (no tām 4 personas uzreiz ieskaitītas par štata mācībspēkiem)	12 (no tām viena persona uzreiz ieskaitīta par štata mācībspēku)	11	36
Vēstures un filoloģijas fakultāte	1 (šajā gadījumā nekāds titulējums nav lietots)	5	4 (no tām 1 persona uzreiz ieskaitīta par štata mācībspēku)	7 (no tām viena persona vienlaikus ieskaitīta par docenta a. i.)	10	27

1835. gada Universitāšu nolikums vēl neieviesa privātdocentūras institūtu, tomēr jau 19. gadsimta 30. gadu beigās Maskavas Universitātē (*Императорский Московский университет*) parādījās tā dēvētie «mācībspēki no malas» (*сторонние преподаватели*), uz kuriem visai drīz attiecināja privātdocenta titulējumu [24]. Savukārt 1842. gadā Kijevas Sv. Vladimira Universitātē (*Киевский университет Св. Владимира*) tika noteikta kārtība, kā atalgot privātdocentu darbu [22], 1843. gadā tika atļauts nodarbināt štata docentus un privātdocentus arī Sanktpēterburgas (*Императорский Санкт-Петербургский университет*), Maskavas, Harkovas (*Императорский Харьковский университет*) un Kazaņas Universitātēs (*Императорский Казанский университет*) [25]. Taču plašāku izvērsumu privātdocentūras institūts guva tikai pēc 19. gadsimta 60. gadu diskusijām par universitāšu reformu, kas rezultējās ar 1863. gada Universitāšu nolikuma pieņemšanu. Diskusijās tika uzsvērtas iespējas piesaistīt augstskolām vairāk jaunu cilvēku, kas kaut vai nelielās vecuma starpības dēļ būtu vieglāk pieejami studentiem, taču vienlaikus tika paustas bažas par privātdocentu neskaidro statusu augstskolā, tostarp nekādu priekšrocību neesamību, viņiem pēc ilgākas darbošanās pretendējot uz vakanci katedrās [26].

Vienlaikus tika mēģināts konkretizēt prasības privātdocenta statusa pretendentiem (vismaz kandidāta grāds, respektīvi, aizstāvēts diplomdarbs, kas tika uzskatīts par zemāko zinātnisko grādu trīspakāpju – kandidāts, maģistrs, doktors – sistēmā) un panākt vienošanos par procedūras jautājumiem (pēc darba *pro venia legendi* aizstāvēšanas vēl nepieciešamas divas parauga lekcijas – viena pēc pretendenta izvēles, otras tēmu noteica fakultātes padome) [26]. Vairāki oponenti kritizēja šīs sistēmas smagnējību, iebilstot pret publisku aizstāvēšanu, kā arī norādot, ka prasība pēc atkārtotas apstiprināšanas ik pēc trim gadiem un neskaidrība par tiesībām izmantot augstskolas laboratorijas var krasī ierobežot pretendentu skaitu [26]. Viens no būtiskākajiem piedāvājumiem, kas arī tika iestrādāts 1863. gada nolikumā, paredzēja līdztekus privātdocentiem, kuri saņemtu tikai honorārus proporcionāli nolasītajām lekcijām un uz viņu kursiem pierakstīto studentu skaitam, paredzēt universitāšu štatos arī regulāri atalgotus docentus, kuriem tiktu noteiktas līdzīgas kvalifikācijas prasības, bet kuriem varētu pastāvīgi uzticēt noteiktus kursus [26]. Tika reālistiski norādīts, ka atšķirā no vācu universitātēm privātdocentu institūta izvēršana Krievijā neļaus īsti nodrošināt studiju brīvību (*Lehr- und Lernfreiheit*), ja studentiem netiek ļauts brīvi izvēlēties studiju kursus un speciālistu skaits ir nepietiekams, lai pat lielākās universitātēs radītu reālu profesoru un privātdocentu konkurenci [26].

Atbilstoši 1863. gada nolikumam privātdocentu skaits fakultātēs netika ierobežots, tomēr viņu pienākumus noteica vienošanās ar fakultāti, respektīvi, ar attiecīgās katedras vadītāju, turklāt privātdocentu tiesības lasīt lekcijas apstiprināja attiecīgā mācību apgabala kurators [27]. Praksē tomēr daudzkārt privātdocentu iespējas bagātināt mācību saturu un uz laiku aizvietot vakances netika izmantotas, turklāt novērots, ka nereti tika likti šķēršļi privātdocenta statusa pretendentiem, kas nebija attiecīgās universitātes audzēkņi [28]. Tādēļ pēc 1863. gada Universitāšu nolikuma pieņemšanas privātdocentu skaita pieaugums nebija tik liels, kā bija cerēts [28].

Radikālu lūzumu privātdocentūras institūtā ieviesa 1884. gada Universitāšu nolikums, kas likvidēja štata docenta statusu universitātēs (saglabājot štatā tikai ārkārtas un kārtējos profesorus) un noteica, ka par profesoru var kļūt tikai personas, kas, vismaz trīs gadus darbojoties privātdocenta statusā, apliecinājušas savas pedagoģiskās spējas [28]. Tas radikāli mainīja privātdocentūras statusu, no alternatīva un finansiāli nedroša mācībspēka statusa padarot to par vienīgo ceļu uz akadēmisku karjeru un štata vietu universitātē [28]. Uz privātdocentūru varēja pretendēt: (1) personas ar zinātnisko (respektīvi, maģistra vai doktora) grādu (vienlaikus ar 1884. gada nolikumu tika atcelts kandidāta grāds, ieviešot divpakāpju grādu sistēmu; kandidāta vietā tika izsniegts I šķiras diploms, kas deva tiesības gatavoties profesūrai, taču tas vairs netika uzskatīts par zinātnisko grādu); (2) personas, kas bija nokārtojušas visus maģistra eksāmenus (maģistrandi), bet vēl nebija aizstāvējušas disertāciju, nosakot papildu ierobežojumu, ka par privātdocentu var kļūt ne agrāk kā trīs gadus pēc universitātes beigšanas; (3) citu augstāko mācību iestāžu profesori (tādā gadījumā būtu runa par papildu darbu citā iestādē); (4) «personas, kuru zinātniskie darbi guvuši ievērību», taču šādos gadījumos bija nepieciešama ministra piekrišana un viena parauga lekcija [28]. Līdz ar to prasības, salīdzinot ar 1863. gada Universitāšu nolikumu, bija kļuvušas stingrākas, ko tikai nedaudz mazināja atteikšanās no *venia legendi* darba publiskas aizstāvēšanas (kā tradīcija tā tika saglabāta Tērbatas un Varšavas Universitātē) (*Uniwersytet Warszawski, Императорский Варшавский университет*) [28].

Tas no akadēmiskās karjeras viedokļa padarīja līdzīgāku Krievijas un Vācijas privātdocentūru kā ceļu uz profesora un katedras vadītāja vietu, taču citi 1884. gada nolikuma nosacījumi ieviesa būtiskas atšķirības. Īpaši jāuzsver secība, kādā tika aizstāvēti zinātniskie grādi un iegūta privātdocentūra, jo vācu universitātēs pastāvēja tikai viens zinātniskais grāds (doktors), ko jau pāris gadus pēc augstskolas beigšanas ieguva visai liela daļa diploma saņēmēju. Līdz ar to pietiekami drīz pēc tam viņi varēja sagatavot arī habilitācijas darbu un kļūt par privātdocentiem, kas

iezīmēja zinātnieka karjeras sākumu, kaut gan negarantēja turpmāko akadēmisko izaugsmi un profesūru. Krievijas impērijā savukārt nepastāvēja vienota zinātnisko grādu sistēma, jo klasiskās divas pakāpes tika attiecinātas tikai uz universitāšu Fizikas un matemātikas, Juridisko, Teoloģijas (tikai Tērbatā) un Vēstures un filoloģijas fakultāti [29]. Šajās nozarēs vairums privātdocentu bija maģistrandi, no kuriem vēlāk nebūt ne visi šo grādu tuvākajā laikā arī ieguva. Viens zinātniskais grāds (doktors) bija Medicīnas fakultātē, savukārt farmācijas un veterinārmedicīnas specialitātēs vienīgais grāds bija maģistrs [29]. Šajās nozarēs grādu parasti ieguva samērā drīz pēc augstskolas beigšanas, un tajās procedūra bija drīzāk līdzīga vācu universitāšu kārtībai, nevis citām Krievijas impērijas universitāšu fakultātēm. Tādēļ tajās uz privātdocentūru varēja pretendēt gandrīz tikai personas ar zinātnisko grādu. Savukārt daudzajās lietišķo zinātņu nozarēs tehniskajām augstskolām nebija tiesību piešķirt zinātniskos grādus, tādēļ to pretendentiem nācās aizstāvēt disertācijas universitātēs. Vērojams, ka Krievijā zinātnisko grādu iegūšanas ietekme uz akadēmisko karjeru pieauga pretēji daudzām Rietumeiropas valstīm, kurās jau 19. gadsimta beigās to nozīme samazinājās [30], turklāt, ņemot vērā sarežģīto procedūru, daudzās nozarēs 22–23 gadus vecs augstskolas beidzējs varēja cerēt uz privātdocentūru aptuveni pēc 10–12 gadiem, respektīvi, 35 gadu vecumā [31]. Cits bremsējošs faktors, kas 20. gadsimta sākumā kavēja iecerēto reformu, bija zinātnisko grādu un akadēmisko nosaukumu iegūšanas tieša sasaiste ar civildienesta rangu tabulu [32].

Smagnējā zinātnisko grādu sistēma jau 20. gadsimta sākumā radīja doktora grāda ieguvēju deficītu [12], tādēļ daudzās augstskolās, kas atradās ārpus impērijas galvaspilsētām, vairums privātdocentu faktiski pildīja profesoru pienākumus un lasīja obligātos lekciju kursus [33]. Šādā gadījumā viņi drīkstēja pretendēt uz gada atalgojumu, kas bija uz pusi mazāks nekā štata profesoram, turpretim, lasot tikai neobligātos priekšmetus, privātdocenti varēja rēķināties vienīgi ar neprognozējama lieluma atlīdzību (*вознаграждение*) no universitātes speciālajiem līdzekļiem un honorāru, ko aprēķināja pēc kursam reģistrēto studentu skaita, kuri par to semestrī maksāja vienu rubli par katru nedēļas akadēmisko stundu [33]. Turklāt kāda kursa obligātais vai neobligātais statuss varēja būtiski ietekmēt studentu interesi, un klausītāju trūkums radīja iespējas ministrijai atbrīvot privātdocentu no pienākumiem, kā tas notika 1898. gadā ar Maskavas Universitātes privātdocentu Anatoliju Aleksandrovu (*Анатолій Александров*; 1861–1930) [34]. Ar tautas apgaismošanas ministra Leona Kaso (*Леон Касо*; 1865–1914) cirkulāru 1912. gadā privātdocenti tika aizliegts lasīt paralēlus kursus tiem, ko jau lasīja štata profesori, tādēļ vairāki no tiem pārtrauca akadēmisko

darbību [31]. Pret to kā pret pretlikumīgu rīcību oficiālu sūdzību Krievijas impērijas Senātam iesniedza Pēterburgas Universitāte [35].

Par spīti dažādām grūtībām privātdocentu skaits nepārtraukti auga un, ņemot vērā statistikas datus, laikā pirms Pirmā pasaules kara daudzās universitātēs pārsniedza profesoru un citu mācībspēku kopskaitu. 1911. gada 1. janvāra dati rāda, ka 10 Krievijas universitātēs bija «8 teoloģijas profesori, 455 ordinārprofesori, 164 ekstraordināri (profesori), 12 docenti un 681 privātdocents» [36]. Tomēr šie skaitļi bija samērā mazi, salīdzinot ar Vāciju, kurā 1910. gadā kopumā bija 3204 profesori un privātdocenti [37]. Kā pēdējie no latviešiem privātdocenta statusu 1916. gadā Kazanā Universitātē ieguva Juris Plāķis (1869–1942; salīdzināmās valodniecības specialitātē), Pēterburgas Universitātē – Augusts Tentelis (1876–1942; vēstures palīgdisciplīnas).

Privātdocentūra Rīgas Politehnikumā

Par visai maz pētītu jautājumu uzskatāma privātdocentūras institūta funkcionēšana RP, kas līdzīgi kā Krievijas universitātes centās piesaistīt iespējami plašu ārštata mācībspēku loku, it īpaši vispārizglītojušos priekšmetos, kuru docēšana vismaz daļēji būtu nodrošināma ar kvalificētu ģimnāzijas skolotāju palīdzību. Atbilstoši 1912. gadā izdotajam «*Album Academicum*» [1] un ziņām no 19. gadsimta otrajā pusē Latvijā izdotajiem vācu un latviešu laikrakstiem izveidot hronoloģisku RP privātdocentu sarakstu, kas no 1869. līdz 1888. gadam aptver 16 personu (3. tabula). Puse no viņiem bija virsskolotāji (*Oberlehrer*) dažādās Rīgas vidējās mācību iestādēs, no citiem vairāki bija arī pašas augstskolas audzēkņi, kas tobrīd ieņēma asistentu amatus, kā arī vairāki piesaistītie ārzemnieki. RP un Rīgas Politehniskā institūta (RPI) mācībspēku biogrāfiju apkopojumā darbība privātdocenta statusā norādīta tikai dažiem (T. J. H. Binertam, G. K. fon Bingneram, H. Veidemanim, P. K. fon Vestbergam), un vairāki no viņiem (A. K. H. Bergengrīns, G. J. F. Girgensons, P. Šops, J. T. Špors) mācībspēku sarakstā vispār nav pieminēti [38].

3. tabula

Privātdocenti Rīgas Politehnikumā (1862–1896)

Gads, nozare	Amats, vārds, uzvārds, piezīmes
1869 tautsaimniecība	Heidelbergas Universitātes (<i>Universität Heidelberg</i>) <i>Dr. oec. pol.</i> un privātdocents Gustavs Kons (<i>Gustav Cohn</i> ; 1840–1919), jau 1869. gadā kļuvis par docentu.
1871 matemātika	Virsskolotājs Hermanis fon Vestermanis (<i>Hermann von Westermann</i> ; 1842–1918), no 1872. gada docents.

1872 botānika	Virsskolotājs Teofilis Joahims Heinrihs Bīnerts (<i>Theophil Joachim Heinrich Bienert</i> ; 1833–1873), darbojies līdz savai nāvei 1873. gadā.
1875 matemātika	Asistents Bruno fon Abakanovičs (<i>Bruno von Abakanowicz</i> ; arī fon Abdanks-Abakanovičs, <i>von Abdank-Abakanowicz</i> ; 1852–1900), 1876. gadā pārgājis uz Lembergas (Lvovas) Universitāti (<i>Universität Lemberg, Львівський університет</i>) par docentu.
1877 matemātika	Virsskolotājs Hugo Veidemanis (<i>Hugo Weidemann</i> ; 1854–1887), darbojies līdz 1878. gadam, kad pārgājis darbā uz Vīlandes ģimnāziju (<i>Landesgymnasium zu Fellin</i>).
1878 vēsture**	Virsskolotājs Gustavs Ferdinands Jozefs Girgensons (<i>Gustav Joseph Ferdinand Girgensohn</i> ; 1848–1933), darbojies līdz 1890. gadam, kad pārcēlies uz Frankfurti pie Mainas.
1879 tiltu būvniecība	Asistents Gustavs Kiršteins (<i>Gustav Kirstein</i> ; 1851–1915), kopš 1880. gada lauku būvniecības docents.
1881 matemātika un astronomija	Virsskolotājs Gustavs Kārlis fon Bingners (<i>Gustav Karl von Buengner</i> ; 1854–1899), darbojies līdz 1896. gadam.
1882 tiesu ķīmija	Provizors Eduards fon Keislers (<i>Eduard von Keussler</i> ; 1851–1917), darbojies līdz 1885. gadam, kad kļuvis par aptiekas īpašnieku Gostiņos.
1883 mašīnbūve un rasēšana	Asistents Engelberts Jūliuss Arnolds (<i>Engelbert Juliuss Arnold</i> ; 1856–1911), kopš 1886. gada elektrotehnikas un mašīnbūves docents.
1885 teorētiskā ķīmija	Asistents Fridrihs Pēteris Heinrihs Treijs (<i>Friedrich Peter Heinrich Trey</i> ; 1851–1917), kopš 1887. gada ķīmijas docents.
1885 praktiskā ķīmija	Bijušais RP asistents Johans Teodors Špors (<i>Johann Theodor Spohr</i> ; 1855–1919), kopš 1887. gada ķīmijas docents.
1886 organiskā ķīmija	Bijušais Cīrihes Universitātes (<i>Universität Zürich</i>) asistents Pauls Šops (<i>Paul Schoop</i> ; 1858–1907), vienlaikus asistents, darbojies līdz 1887. gadam.
1886 ģeogrāfija	Virsskolotājs Bernhards Alberts fon Holanders (<i>Bernhard Albert von Hollander</i> ; 1856–1937), vēlāk (neskaidrs, no kura gada) docents, darbojies līdz 1898. gadam.
1888 botānika un zooloģija	Virsskolotājs Pauls Kārlis fon Vestbergs (<i>Paul Karl von Westberg</i> ; 1862–1935), darbojies privātdocenta statusā līdz 1895. gadam; reizē no 1889. līdz 1892. gadam mikroskopijas asistents.
1888 vispārējā vēsture	Virsskolotājs Aleksandrs Kārlis Heinrihs Bergengrīns (<i>Alexander Karl Heinrich Bergengrün</i> ; 1859–1927), darbojies līdz 1895. gadam.

** Informācijā par habilitāciju nozare nosaukta citādi – Vidzemes guberņas vēsture.

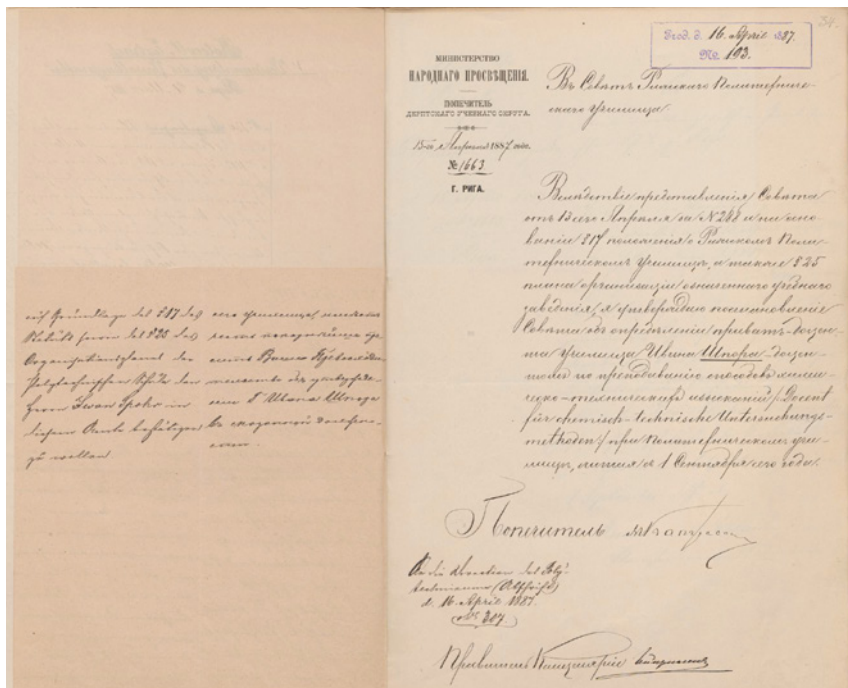
B. Polytechnicum.

I. Lehrkräfte.

Der Lehrkörper des Polytechnicums hatte beim Beginn des Studienjahres 187^{1/3} folgende Zusammensetzung:

Professor Dr. Nauck . . .	Physik.
» G. Hilbig . . .	Bauwissenschaften.
» G. Kieseritzky . . .	Höhere Mathematik.
» Dr. A. Schell . . .	Descriptive Geometrie und Geodäsie.
» C. Louis . . .	Mechanik und Maschinenlehre.
» H. F. Bessard . . .	Ingenieurwissenschaften.
» Mag. C. Hehn . . .	Agronomische Wissenschaften.
» F. Weber . . .	Chemie.
» E. Hoyer . . .	Mechanische Technologie, Maschinenkunde und technisches Zeichnen.
» C. L. Moll . . .	Maschinenbau.
» Dr. Kleinwächter . . .	Geschichte, Geographie und Statistik des Welthandels.
Akademiker J. Clark . . .	Freihandzeichnen.
Oberlehrer M. Gottfriedt . . .	Mineralogie und Geologie.
» A. Böttner . . .	Politische und Culturgeschichte.
Lector Dr. J. H. G. Pessler . . .	Englische Sprache.
» K. H. E. Haller . . .	Russische Sprache.
» C. F. Fossard . . .	Französische Sprache.
Advocat Dr. v. Minskowsky . . .	Handelsrecht.
Kreisschullehrer Bürger . . .	Kaufmännische Arithmetik.
Buchhalter C. A. Eeck . . .	Buchführung und Comptoirarbeiten.
Assistent Architect Pflug . . .	Assistent für Bauzeichnen.
» M. Glasenapp . . .	Chemische Technologie.
Privatdocent Westermann . . .	Mathematik.
» Dr. Bienert . . .	Botanik.
Schreiblehrer John . . .	Kalligraphie.

1. attēls. RP mācībspēku, tostarp privātdocentu, saraksts 1872./1873. mācību gadā.

2. attēls. Tērbatas mācību apgabala kuratora paziņojums par privātdocenta Johana Teodora Špora iecelšanu docenta amatā. 1887. gada 15. aprīlis.

RP organizācijas plānā, ko 1870. gadā sastādīja Eduards Holanders (*Eduard Hollander*; 1820–1897), iekļauta arī iespēja piesaistīt darbā privātdocentus, prasot no pretendentiem kādu zinātnisku darbu un plānojamā kursa programmu, kā arī pirms apstiprināšanas liekot viņiem nolasīt parauga lekciju [39; 24. lpp.]. Faktiski privātdocentu piesaiste turpinājās līdz 19. gadsimta 80. gadu beigām, un 1888. gada pavasarī RP bija 17 štata (16 profesori un viens zīmēšanas skolotājs) un 31 ārštata mācībspēks (tostarp 16 docenti, trīs lektori, četri privātdocenti, septiņi asistenti un viens kaligrāfijas skolotājs) [40]. Tomēr jau 1889. gada sākumā Baltijas provinču rusifikācijas gaisotnē ar Tautas apgaismošanas ministrijas cirkulāru tika norādīts, ka privātdocentu esamība nesaskanot ar iestādes Statūtiem, tādēļ mācību apgabala kurators norādījis, ka «Politehnikā privātdocenti nav pielaižami un nevienu nedrīkst šādā statusā nodarbināt» [41]. Jau pēc pārtapšanas par RPI sarakstē ar pārraugošajām institūcijām 20. gadsimta sākumā atkal tika pārrunāts jautājums par privātdocentiem, lai sagatavotu profesorus [39; 38. lpp.], bet tas, šķiet, noraidīts, jo šāda institūta pastāvēšana bija atļauta tikai universitātēs.

Nobeigums

Privātdocentūra 19. gadsimta laikā bija kļuvusi par neatņemamu augstskolu dzīves sastāvdaļu gan Vācijā, gan Krievijas impērijā, paverot gan iespēju piesaistīt akadēmiskajam darbam kvalificētus dažādu nozaru speciālistus (ģimnāziju skolotājus, inženierus, ārstus, draudžu mācītājus, tiesu varas pārstāvjus u. c.), gan kļūstot par gandrīz obligātu karjeras posmu ceļā uz profesora amatu. Kaut gan katrā valstī un pat katrā augstskolā tās iedzīvināšana praksē nedaudz atšķirās, tomēr kopīgie tās iegūšanas principi (habilitācijas darba iesniegšana un vērtēšana, parauga lekcijas fakultātē un iestāju lekcija pēc pozitīva balsojuma) palika nemainīgi. Ilgstošā Krievijas impērijas pieredze, kā vislabāk zināmā, kalpoja par paraugu Latvijas Universitātes izveides laikā, cenšoties izvairīties no tur pieļautajām kļūdām un veidot pašiem savu privātdocentūras modeli.

ATSAUCES

- [1] Album Academicum des Polytechnikums zu Riga, 1862–1912. Riga: Jonck & Poliewsky, 1912, 831 S.
- [2] **Adamovičs, L.** Latvijas Universitāte. 1919.–1939. *Latvijas Universitāte divdesmit gados. I daļa: Vēsturiskas un statistiskas ziņas par universitāti un viņas fakultātēm.1919.-1939.* Rīga: Latvijas Universitāte, 1939, 1.– 99. lpp.
- [3] **Baltiņš, M.** Par privātdocenta statusu Latvijas Universitātē. *Latvijas Universitātes raksti. Zinātņu vēsture un muzejniecība*, 653. sēj. Rīga: Zinātne, 2003, 63.–79. lpp.
- [4] **Piskunov, I. V.** Pravovoje položenie privat-docentov rossijskih universitetov (1803–1884). *Vestnik PSTGU II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi.* 2014. Vyp. 4 (59), s. 98–116.
- [5] **Šterns, I.** Pēkšņi pārtrūcis mūžs. Prof. Dr. hist. Edgara Andersona piemiņai. *Universitas*, 1989, Nr. 64, 64.–65. lpp.
- [6] Privātdocents. *Konversācijas vārdnīca.* 3. sēj. Rīga: RLB Derīgu grāmatu nodaļa, 1911, 3291. sl.
- [7] Brockhaus Konversation-Lexicon. Leipzig: Brockhaus, 1908, Bd. 13, S. 445.
- [8] Meyers Lexicon. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1928, Bd. 9, S. 1297.
- [9] Latviešu literārās valodas vārdnīca. 6z. sējums. Rīga: Zinātne, 1987, 392. lpp.
- [10] Erdmann, E. Die Bedeutung des Privatdozenten. Zur Kritik der Lex Arons. 1898 [tiešsaiste]. [http://library.fes.de/cgi-bin/somo_mktiff.pl?year=1898&pdfs=1898_0026x1898_0027x1898_0028x1898_0029x1898_0030x1898_0031&verz=1898/1898_01_\[skatīts: 18.03.2021\]](http://library.fes.de/cgi-bin/somo_mktiff.pl?year=1898&pdfs=1898_0026x1898_0027x1898_0028x1898_0029x1898_0030x1898_0031&verz=1898/1898_01_[skatīts: 18.03.2021]).
- [11] Platetschek, S. Zur Geschichte der Habilitation an der Universität Tübingen im 19. und 20. Jahrhundert. In: *200 Jahre Wirtschafts- und Staatswissenschaften an der Eberhard-Karls-Universität Tübingen: Leben und Werk der Professoren.* Stuttgart: Steiner, Bd. 2 (2004), S. [1364]-1399 [tiešsaiste]. [https://freidok.uni-freiburg.de/fedora/objects/freidok:4675/datastreams/FILE1/content \[skatīts: 18.03.2021\]](https://freidok.uni-freiburg.de/fedora/objects/freidok:4675/datastreams/FILE1/content [skatīts: 18.03.2021]).
- [12] **Andreev, A.Y.** Istorija nauchnoj attestatsii v vysshikh shkolakh Rossijskoj imperii. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta. Istorija*, 2019, t. 64, vyp. 1, s. 293–303.
- [13] Dišlers, K. Imanuela Kanta piemiņai. *Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, 1924. gada 1. aprīlis, Nr. 4, 157.–165. lpp.
- [14] Kūle, M., Kūlis, R. Imanuela Kanta dzīve un darbība. No: Kants, I. *Praktiskā prāta kritika.* Rīga: Zvaigzne, 1988, 5.–29. lpp.
- [15] Ārzemēs. *Baltijas Vēstnesis*, 1897. gada 8. decembris, Nr. 276, 2. lpp.
- [16] Vēbers, M. *Politika kā profesija. Zinātne kā profesija.* Rīga: Izdevniecība AGB, 2002, 135 lpp.
- [17] Laube, S. Privatdozenten sind das Uni-Prekariat. *Frankfurter Allgemeine*, 29. Februar 2021. [Skatīts tiešsaistē: 24.03.2021. <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/forschung-und-lehre/akademischer-alltag-privatdozenten-sind-das-uni-prekariat-11657573.html>].

- [18] Oberdiek, U. Vergütung von Lehrbeauftragten und Privatdozenten. *Academics*, 2009 [tiešsaiste]. https://web.archive.org/web/20090411201626/http://www.academics.de/wissenschaft/verguetung_von_lehrbeauftragten_und_privatdozenten_30283.html [skatīts: 24.03.2021].
- [19] Jurēvičs, P. Starptautiskā augstākās izglītības konference Parīzē 1937. *Audzinātājs*, 1938, Nr. 1, 19.–29. lpp.; Nr. 2, 89.–94. lpp.
- [20] Kostina, T.V., Kouprianov, A.V. Growth or stagnation? Historical dynamics of the growth patterns of Dorpat University (1803–1884). *Vestnik SpbGU. Istorija*, 2016, vyp. 3, s. 31–45.
- [21] Biograficheski slovar' professorov i predpodavatelej imperatorsogo Yurevskago, byvshego Derptskago, universiteta za sto let ego sushhestvovaniya (1802-1902). Pod redaktsiej G.V. Levitskago. YUR'ev: Tipografiya K. Mattisena, 1902. tom 1, 666 s., tom 2, 656 s.
- [22] Piskunov, I. V. Finansirovanie privat-dotsentury v rossijskikh imperatovskikh universitetakh: zakonodatel'nye normy i praktka. *Vestnik PSTGU, Seriya II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi*. 2018, vyp. 80, s. 61–76.
- [23] Petrov, F. A. *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovanya v Rossii. Tom 3: Universitetskaya professura i podgotovka Ustava 1835 goda*. Moskva: Izdatelstvo Moskvskogo universiteta, 2003, 480 s.
- [24] Petrov, F. A. *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovanya v Rossii. Tom 4: Rossijskie universitety i lyudi 1840-kh godov*. CHast' I: Professura. Moskva: Izdatel'stvo Moskvskogo universiteta, 2003, 584 s.
- [25] Piskunov, I. V. Kak stat' rossijskim privat-dotsentom? *Dialog so Vremenem*, 2015, 51-ij vypusk, s. 243–260.
- [26] Piskunov, I. V. Problemy razvitiya rossijskoj privat-dotsentury v diskussii po universitetskomu voprosu 60-kh gg. XIX v. *Vestnik Moskovskogo Universiteta, Seriya 8. Istorija*, 2015, Nr. 1, s. 29–41.
- [27] Sravnitel'naya tablitsa ustavov universitetov 1884, 1863, 1835 i 1804 g.g. SpB, 1901. 139 s.
- [28] Piskunov, I. V. Pravovoe polozenie privat-dotsentov rossijskikh universitetov (1803–1884). *Vestnik PSTGU, Seriya II: Istorija. Istorija Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi*. 2014. Vyp. 4 (59), s. 98–116.
- [29] Baltiņš, M. Doktora grāda iegūšana Latvijas Universitātē (1923-1944): normatīvie dokumenti, iegūšanas kārtība, tradīcijas, vērtējums. *Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944)*. Rīga: Latvijas Universitāte, 2004, 9.–46. lpp.
- [30] Alebras, N. N., Grishina, N. V. Rossijskaya dissertatsionnaya kul'tura XIX – nachala XX vekov v vospritiu sovremennikov. K voprosu o natsional'nykh osobennostyakh. *Dialog so Vremenem*, 2011, 36-0j vypusk, s. 221–247.
- [31] Gribovskij, M. V. Trudnosti universitetskoj kar'ery v Rossii v kontse XIX – nachala XX veka. *Sociology of Science and Technology*, 2020, vol. 11, Nr. 2, s. 146–159.

Daži agrāk aktuāli akadēmiskās dzīves aspekti: *venia legendi* un privātdocenta statuss pasaulē un Rīgas Politehnikumā (1862–1896)

- [32] Dissertatsiya o dissertatsiyakh. *Kommersant*, 25 oktyabr'ya 2019 [tiešsaiste]. <https://www.kommersant.ru/doc/4135345> [skatīts: 15.03.2021].
- [33] **Popova, T. N.** Institut privat-dotsentstva v universitetakh Rossijskoj imperii (2-ya pol. XIX – nach. XX vv.). *Odesskij Nats. Universitet. Zapiski istorichnogo fakultetu*, 1998, Nr. 7, s. 122–130.
- [34] Iekšzeme. *Baltijas Vēstnesis*, 1898. gada 29. septembris, Nr. 221, 2. lpp.
- [35] Jaunākās ziņas. *Dzimtenes Vēstnesis*, 1912. gada 6. jūnijs, Nr. 128, 6. lpp.
- [36] Krievijas augstskolas 1910./1911. gadā. *Dzimtenes Vēstnesis*, 1912. gada 9. augusts, Nr. 183, 2. lpp.
- [37] No ārzemēm. *Latviešu Avīzes*, 1910. gada 17. februāris, Nr. 14., 1. lpp.
- [38] Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā. 1. daļa: Rīgas Politehnikums, Rīgas Politehniskais institūts, 1862–1919. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte, 2002. 295 lpp.
- [39] Zigmunde, A. Pedagoģiskās darbības saturs Rīgas Politehnikumā un Rīgas Politehniskajā institūtā (1862–1919). Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte, 2006, 24., 38. lpp.
- [40] Locales. *Rigasche Zeitung*, 16. Mai 1888, Nr. 111, S. 8.
- [41] Inland. *Libausche Zeitung*, 13. März 1889, Nr. 58, S. 1.

ILUSTRĀCIJU AVOTI

1. attēls. RP darbības atskaite. Zwoelfter Rechenschaftsbericht des Verwaltungsraths der polytechnischen Schule zu Riga. Riga, 1873, S. 4.

2. attēls. RP dokumenti par mācībspēku iecelšanu amatā. LNA LVVA 7175. f., 1. apr., 75. l., 34. lp.

MĀRIS BALTIŅŠ, *Dr. habil. med.* (1995), is the Director of the State Language Centre of Latvia, Head of the Terminology Commission of the Latvian Academy of Science and Research Associate of the University of Latvia. His academic interests are related to the history and practice of terminology in Latvian as well as the history of higher education in Latvia. He is the author of many publications, incl. 6 books.

Adress: *Purva iela 12, Suži, LV-1024, Ropažu novads*
E-mail: *maris.baltins@vvc.gov.lv*

Māris Baltiņš

Some Previously Relevant Aspects of Academic Life: *Venia Legendi* and the Status of a Private Docent in the World and in Riga Polytechnicum (1862–1896)

The study examines the status of a *private docent*, the academic position which was introduced across the world in the 18th century and which also existed in Latvia from the second half of the 19th century until the end of World War II. The status of the *private docent* as it used to be understood in Latvia is compared with other countries, mainly considering German-type universities. Definition of the terms «*venia legendi*» and «*private docent*» providing examples of academic activity of the lecturers of Riga Polytechnicum (RP) allow considering these concepts from various perspectives in order to make their meaning and usage in the previous centuries transparent for the users in the 21st century. Conducting the present research, the author has used archival documents and library collections, the theoretical framework includes the findings of not only the Latvian scientists, but also researchers from Russia, Germany and other countries.

Keywords: *venia legendi*, status of *private docent*, habilitation, Riga Polytechnicum.

Daži agrāk aktuāli akadēmiskās dzīves aspekti: *venia legendi* un privātdocenta statuss pasaulē un Rīgas Politehnikumā (1862–1896)